

Ritualno, etično in tragično v Evmenidah

JANEZ VREČKO

POVZETEK

Evmenide se začnejo s Pitijinim opisom mita, z opisom prenosa oblasti z ženske na moškega, kar naj bi nakazovalo sam izid Oresteje. Medtem ko Erinije vidijo problem prav v uboju matere, je Apolon prepričan, da je Orest le maščeval očeta. Morilec naj bi bil z ubojem matere obtožen za uboj krvnega sorodnika, Klitajmestra pa je v Agamemnomu ubila moža, ki ni bil njen krvni sorodnik. Ta je ubil hčer Ifigenijo, ki je bila del njegove krvi. Orest se je sprva ritualno očiščeval s prašičjo krvjo, je pa v okvirih polis potreboval še oprostitev sodišča, saj je zasebno maščevanje zamenjal sodni pregon. Ker Antena ni imela pravice soditi v primeru krvnih umorov, je ustanovila sodišče za "vse čase". Zevsov nasilni prevzem oblasti, ki ga je dokončno uveljavil z Ateninim rojstvom iz svoje glave, je bil tako le predigra vsega, kar se bo dogajalo pred areopagom.

Orest je pred sodiščem oproščen, vprašanje njegove krivde pa ostaja odprto. Skupaj z Apolonom še pred koncem zapustita prizorišče, tako da se mora z Erinijami Atena spopasti sama in z njimi deliti "triumfalni" konec zgodbe. V zameno za opustitev njihovih krvnih groženj jim je ponudila nekakšno sovladanje, ohranitev njihove časti in kulturni prostor na obrobju Aten. Mitološki svet je poznal samo nasilne rešitve, moderna država pa za svoj obstoj potrebuje red in razum. V zadnjem prizoru se prometejski ogenj in podzemski temačnosti Erinij združijo in odidejo na kraj, kjer se bodo Erinije spremenile v Evmenide. Seveda pa ni jasno, ali obredni krik naznanja spravo Olimpa in podzemlja ali pa je to poslednji krik tisti hip še svobodne ženskosti. Tudi iz tega zadnjega krika žensk ni jasno, ali je bila sprava dosežena ali pa gre le za varljivo soglasje. Dejstvo pa je, da smo s tem od nekdanjega ritualnega očiščenja, ki je bilo značilno za Erinije, prestopili v območje etičnega očiščenja, ki je tipično za Evmenide. Orest je prestopil neposredno v območje estetskega in s tem tragičnega in se na ta način izognil z Evmenidami nastalemu kultu. Ritualno je s tem izumrlo, kulturno je bilo premeščeno v notranjost tempeljskih prostorov, tragedija pa je še ostajala na prostem in junaka vse bolj potiskala v negotovost in avanture. V takšno tragedijo bo očitno vstopil Orest. Ni ga zadovoljilo ritualno očiščenje s svinjsko krvjo in vodo, ne etično čiščenje v podzemskem hramu Erinij, ki se mu je spretno izognil, ne pravno očiščenje - oprostitev pred atenskim sodiščem. Ga bo morda očistilo območje estetskega v tragediji, kjer ga bo doletela tragična katarza. Gre torej za umetno vzpostavljeno ravnotežje med Erinijami in Ateno, ki ga je ta dosegla s svojim dodatnim glasom na areopagu. Če je Ajshil, zastopajoč načela mestne države, edini med tragiki razglasil smrt Ifigenije za umor, ki ga je treba najstrožje kaznovati, pa po drugi strani njegova analiza zdrzne v območje iracionalnega, ko v zvezi z oprostitvijo Oresta pristane na argument, da je bila ta, tako kot Atena, rojen iz moškega, zato njegov uboj matere ni uboj krvne sorodnice. Njegova formalna oprostitev pred sodiščem, ki ga ne reši osebne krivde, se pokrije s preobrazbo Erinij v Evmenide, s čimer je vse zemeljsko in žensko odrinjeno na obrobje, ne pa tudi ukinjeno.

ABSTRACT

THE RITUAL, ETHICAL AND TRAGICAL IN EUMENIDES

A part of a trilogy *Oresteia*, *Eumenides*, begins with Pythia's interpretation of Delphic myth, with the presentation of transference of authority from a woman to a man. This should indicate the very end of *Oresteia*. In contrast with Erinyes and their perception of the problem, which is precisely in murder of Orestes' mother, Apollo is convinced that Orestes only avenged his father. By committing a murder of his/her mother a murderer should be accused of a murder of his/her blood relative. While in Agamemnon Clytemnestra killed a man who wasn't her relative by blood, he himself killed Iphigenia, with whom, however, he was in blood relation.

At first, Orestes purged himself ritually with pig's blood, yet he still needed - according to the rules of the polis - a judicial deliverance from a criminal charge, for personal vengeance had been replaced by legal prosecution. Since Athena didn't have the right to charge the crime in a case of murders committed in blood vengeance, she established the court of justice for "all time". The violent take-over of authority by Zeus, which he finally enforced with the birth of Athena, who had burst out of his own head, was therefore only a prelude of all events that happened then at Areopagus.

Orestes is discharged, but the question of his guilt is still open. Together with Apollo he leaves the stage before the play is over, so that Athena must get in struggle with Erinyes by herself, and share with them the "triumphal" end of story. In exchange for giving up their bloody threats, Athena offered Erinyes a kind of co-regency, the preservation of their honour, and a cult place on the edge of Athens. Mythological world appreciated only violent solutions, whereas the modern state is constituted on order and rationality. In the last act of the play the Promethean fire and underground obscurity of Erinyes unite themselves: Erinyes go away to the place, where they shall transform themselves into Eumenides. Of course, it is not clear, if a ritual cry indicates reconciliation between Olympus and the underground or it is the last cry of at that moment still free femininity. It also remains unclear, if this last cry of women is indeed the realisation of reconciliation or just a deceptive consensus. However, the fact is that it signifies transcending the former purging rite characteristic for Erinyes and entering the domain of ethical purging typical of Eumenides. Orestes transgressed straight to the domain of the aesthetic and therefore the tragic, and so he avoided the cult that had emerged with Eumenides. This was the death of the ritual: the cultual was transferred inside the temple courts, while tragedies were still played in the open air. The hero was more and more pushed into uncertainty and adventures. Now, Orestes appears to be involved in a tragedy of such kind. He didn't find any satisfaction in ritual purging with pig's blood and water, neither in ethical one in the underground house of Erinyes which he had proficiently avoided, nor in judicial one - by being discharged of guilt. The question is, if he perhaps could find any satisfaction within the tragedy, in the domain of the aesthetic, where he is going to experience the catharsis. It is thus about artificially established balance between Erinyes and Athena, who has reached that balance by adding her voice at Areopagus. Aeschylus - representing the principles of the polis - was the only one among the tragedy writers, who declared the death of Iphigenia for a murder that should be punished most rigorously. On the other hand, however, his analysis slipped in the domain of irrationality. With reference to the discharge of Orestes,

he namely agrees with an argument that Orestes was - like Athena - born from a man and therefore the murder of his mother could not be considered as a murder of a blood relative. The formal and judicial discharge of Orestes does not relieve him from his personal guilt, but it addresses the transformation of Erinyes into Eumenides, whereby all the earthly and feminine is marginalised, yet not abolished.

Zaključni prizor se začneja z žalostinko zbora Erinij, ki jih je razsodba areopaga močno prizadela, in to prav v tistih razsežnostih, ki so bile zanje najbolj bistvene in določujoče: odvzeta jim je bila njihova htonična razsežnost, z njo pa tudi časti in stare pravice, s katerimi so smele preganjati morilce ne glede na naklep pri njihovem dejanju. Ker so že pred razsodbo napovedale, da se bodo v primeru neugodnega rezultata pri razsodbi maščevale nad celotno deželo, da bo padla huda ujma na te kraje, (gl. III, 720) zdaj prav iz njihove tožbe izvemo, na kakšen način se bodo maščevale.

Položaj v Oresteji je prav obraten kot v Kralju Ojdipu. Medtem ko se v Oresteji tragedija končuje z grožnjo o vsesplošni smrti vsega živega, živalstva, rastlinstva in ljudi, ki jih bo pomorila kuga, se Ojdip s takšno kugo in smrtjo vsega začneja. Je to razlika, ki jo dopušča razvojni lok tragiškega žanra od Ajshila do Sofokla? Razvojni lok, ki tragične konce prestavlja na začetek, da bi na ta način dopustil možnost pozitivne razrešitve, ki je v Oresteji ni, v Ojdipu na Kolonu pa je vendarle dovolj očitna. Premalo vemo o pomenu tragedije za stare Grke, da bi lahko povsem zanesljivo postavljali sodbe in misli, in vendar dovolj, da se zdi razvoj tragedije v sebi logičen in zaključen. Prav zato se je moral v nekem trenutku odpovedati samemu sebi in prepustiti tragično vsebino novonastajajočemu romanu.

Po razsodbi sta Orest in Apolon zapustila prizorišče, tako da se je morala z Erinijami spopasti le Atena sama in sama z njimi deliti "triumfalni" konec zgodbe o Orestu. Ob tem presenetljivem umiku so Erinije zaradi zanje neugodnega izida sodbe grozile, da bo kri iz njihovih src zastrepila atensko zemljo, uničila žetev in s kugo zatrla vse živo v Atenah. To bi se zanesljivo zgodilo, če v razvoju dogodkov sama Atena ne bi poskrbela za nenaden preobrat, ki je presenetil celo Erinije same. V odgovoru na smrtonosne grožnje Erinij jih je najprej pozvala, naj vendarle brez nevolje sprejmejo razsodbo, potem pa jih v slovitim preobratu skušala prepričati, da v tem spopadu nikakor niso izgubile:

"Nosite, prosim, sodbo brez nevolje!
Niste zgubile! Pravdo je končalo
glasov število enako, zbog resnice,
ne zoper vašo čast.
Izpolnil jasni se izrek je Zevs:
on sam je napovedal, sam podpričal,
da umor Orestu škodoval ne bo." (III, 749 ss)

Atena torej v svojem laskanju Erinijam povezuje odločitev pri razsodbi z resnico, resnica pa je od začetka pri njenem očetu, vsemogočnem bogu Zevsu, ki jo je napovedal

in s tem potrdil, da krvno maščevanje nima več tistega pomena, kot ga je imelo nekdaj. Ker se je takšna odločitev nanašala tudi in predvsem nanj, ki si je želel z ukinitvijo krvnega maščevanja zagotoviti trajno oblast, do katere se je sicer dokopal z ubojem očeta Krona, je pričakoval to tudi od Erinij.

Atena kot njegova deputatka jim je v zameno za njihov pristanek na razsodbo areopaga ponudila:

"zavetje v krilu pravne te države
z vrsto bleščočih stolpov krog oltarja,
kjer bo častilo vas meščanstvo moje." (III, 804, ss)

Erinije pa si v svoji htonični zaslepljenosti niso dale nič dopovedati in na Atenino prigovarjanje so pretile z novimi grožnjami o kugi, o smrti plodne zemlje in rastlinja. Kako je v kontekstu tega spopada med olimpskim in htoničnim mogoče razumeti njihovo grožnjo, da bodo iz maščevanja s svojo srčno krvjo zastupile in uničile Atene v celoti? Ker gre za prastare boginje plodnosti, ki pa so same sterilne, se da njihovo sklicevanje na srčno kri razmeti kot evfemizem za njihovo menstrualno kri. Znan je bil ritualni postopek, ko so ženske, ki so želele trajno prekleti neko hišo, polje ali hlev, v času menstruacije gole trikrat tekle okrog tega predmeta. Če je bil ta ritual opravljen v času rastoče lune, je bil njegov učinek še večji, ni pa se ga bilo mogoče nikoli več znebiti, če je bila ženska še devica in je tistikrat prvič dobila mesečno perilo. (gl. Graves, 115, 1.)

Glede na to, da je ena osrednjih misli Oresteje vendarle ukinitiv krvnega maščevanja in dedne krivde, je razumljivo, da je ponovna grožnja Erinij s krvjo potiskala celotno situacijo nazaj. Pravni misli moderne polis je bilo seveda kaj tekega popolnoma tuje, zato si je bilo treba za vsako ceno prizadevati in tudi Erinije spraviti na že doseženo civilizacijsko raven, kjer bi bila sicer njihova starodavna vloga spremenjena, ne bi pa to povzročilo njihovega fizičnega iztrebljenja, kot se je v poskusih ginekokracije zmeraj zgodilo z moškimi. Treba se je bilo potemtakem popolnoma izogniti slehernemu neposrednemu stiku s krvjo. "Strah pred omadeževanjem ... se je intenzivneje izrazil v mističnem stremljenju, ki bi bilo očiščeno slehernega stika s krvjo." (Vernant, SH, 61) Zato se je tudi v kultih uveljavljala težnja po ukinitvi krvavega žrtvovanja, ki naj ga zamenja simbolna žrtev v hrani in vinu.

V zameno za opustitev njihovih groženj jim je ponudila nekakšno sovladanje:

"Potišaj srda le temne valove,
pa boš kraj mene, vladarice mesta,
prejemala prvine od daritev
za otroški blagoslov in srečen zakon,
navdilj hvaležna mi za moj nasvet." (III, 832 ss)

Erinije se seveda niso hotele ukloniti, saj je šlo po njihovem za zvijačo bogov, s katero so želeli zatreti njihovo pravadno moč, to pa tako, da jih bodo skrili v podzemsko votlino, kjer bodo lahko le pošasti brez časti in hvale. Vendar Atena ni odnehala. V trenutku je Erinijam priznala, da so ne le starejše, ampak tudi veliko bolj pametne od nje. Svetovala jim je, tudi sama pametna, naj nikar ne odidejo iz Aten, iz mesta, ki mu bo pripadla še velika slava, zato jim je tudi ponudila častni sedež ob Erehtejskem svetišču, kjer bodo obdarovane kot nikjer na svetu:

"Neutrudno govorim za blagor tvoj,
da ne porečeš, da boginjo staro
smo vrgli mlajša jaz in pa meščani,
sramotno te pregnano iz dežele.
Toda, če čut imaš za Pejte moč,
za mojega jezika vabo sladko,
ostaneš tu; a če ostati nočeš,
bilo bi greh metati srd in jezo
na mesto mi in škodovati ljudstvu,
ko solastnica si lahko zemlje
z vsemi pravi in na veke v časti." (III, 881 ss)

Atena torej v svojem vabljevem govoru Erinijam ponuja dvojce: prostor za njihovo stalno prebivanje in povrnjeno čast. "Ko so Erinije na začetku igre spomnile na svojo usodo v svetu bogov, so pripomnile, da jim zato, ker živijo v od sonca odmaknjem mraku pod zemljo, nič manj ne pripada njihova time, njihov delež časti. Prav te časti jim Atena prizna po odločitvi sodišča (Niste brezpravne! gl. 824) in te časti bo z nenavadno vztrajnostjo omenjala vse do konca tragedije (gl. 769: Niste izgubile; 807: kjer bo častilo vas meščanstvo moje; 833: pa boš kraj mene, vladarica mesta; 868: čaščen član mesta bogoljubnega; 891: z vsemi pravi in na veke v časti; 895: uspeval dom noben ne bo brez tebe; 917: častila bom nje mesto; 1029: da opravljale vam bodo svete obrede)." (gl. Vernant, 20, op. 3)

Ohranitev njihove časti in ustrezen prostor za njihovo prebivanje torej. Dvojce stvari, ki Erinije končno prepričata, da začenjajo popuščati, da so pripravljene na soočenje z boginjo Peitho, s katero je povezana prepričevalna beseda in se nanjo ves čas sklicuje tudi Atena, pomeni pa medsebojno prepričevanje namesto nasilnih mitskih rešitev. Obljubljeno jim je bilo torej, da poslej noben človeški dom ne bo mogel brez Erinij, da bo dobil Atenino varstvo le tisti, ki bo vdan tudi Erinijam, vse to pa bo veljalo za vse čase, tako kot areopag.

So zdaj, po tej privolitvi, to še zmeraj stare Erinije, mar se niso zlomile in pristale na poraz, ki ga je Atena le olepšala, v resnici pa je od nekdanjih vesoljnih Erinij ostala le peščica, ki bo prebivala v skrivni votlini na obrobju Aten? So si zato pridobile novo ime: Evmenide? Ali jim je bilo tudi to ime vsiljeno?

Atena jih po njihovi privolitvi zadolži, naj v duhu štirih temeljnih elementov: zemlje, vode, zraka in ognja z najboljšimi namerami prenovijo in prenavljajajo atensko deželo. Želijo si naj:

"... da iz zemlje in mokrine morja
spod neba in iz zraka vele bi
prek polj le blage, sončno tople sape,
da obilen sad bi uspeval njiv in čred
in ljudstvu se nikoli ne odrekel,
da zdravo bi bilo človeško seme!" (III, 904 ss)

Erinije privolijo v to, da se bodo naselile ob Paladi Ateni, častile bodo mesto Atene, "kjer se rada mudita Zevs in Ares" (III, 917), in njihov blagoslov bo zagotavljal plodnost in zabljal "iz krila zemlje obilico dobrin življenjskih!" (III, 925) Zbor namreč odpoje hvalnico, v kateri je zanikano in preklicano vse, kar je bilo prej zoper Atene in Atence negativnega rečeno:

"Naj veter drevju kvaren ne vrši
 (to blagoslov moj pravi),
 naj strupena snet,
 rastlin očesom kuga,
 nikdar vam ne vdre v deželo,
 rja naj deževna nikdar
 ne spridi sadežev zorečih!
 Ovčjim čredam naj poraja
 polje krme na pretek,
 po dvoje jagnet naj kote
 vsako leto bravke,
 kadar se čas izteče!
 Dar bogov, srebrna žila,
 v osrčju zemlje naj ne usahne!" (III, 938 ss)

Po Ateninem mnenju je s privolitvijo Erinij dosežena pomembna pridobitev za vse Atence:

"Zakaj njim podeljena
 oblast je vsa nad usodo človeško" (III, 929 s)

Doseči zmorejo, da bi smrt med mladimi ne kosila prezgodaj, preprečiti so sposobne vstaje v mestu, predvsem pa so poslej ostre nasprotnice krvnega maščevanja, ki naj ga zamenja sloga, saj prav sloga od ljudi odvrne veliko zla. Najpomembneje pa je to, da zmorejo veliko doseči:

"pri nesmrtnih bogovih,
 nebeških nič manj ko podzemskih." (III, 953 s)

Ateno ob izrečenem blagoslovu navdaja radost, posebno hvaležnost pa izreka boginji prepričevanja Peitho, ki jo je modro vodila v pogajanjih z Erinijami:

"hvaležna sem Peiti za prijazno oko,
 ki nadzirala mi je usta in jezik,
 da streti sem mogla njih jezni odpor." (III, 970 ss)

Seveda je boginja prepričevanja Peitho, na katero se je sklicevala Atena in na katere logiko naj bi pristale tudi Evmenide, boginja, ki je vezana na olimpsko treznost, preudarnost in red moderne polis, medtem ko so Erinije poznale samo logiko prisile in nasilja. Mitološki svet namreč ni poznal nenasilnih rešitev, moderna država pa jih je bila prisiljena uvesti, če je hotela obstati. Zato je postalo jasno, da bo areopag, atensko vrhovno sodišče, sicer še vedno preganjal zločine, umore, telesno nasilje in požige, vendar na temelju pisnih zakonov in pravne logike, ne pa več kot Erinije na temelju prastarih nepisanih zakonov in logike krvi.

Atena govori potemtakem hkrati o tem, da Erinije nikakor niso bile poražene, po drugi strani pa so vendarle povsem očitno doživele svoj poraz. V čem bi torej bil ta njihov poraz, ki ga nihče ni smel javno priznati?

Po uklonitvi in privolitvi Erinij so na prizorišče prignali črna in bela jagnjeta in še veliko drugih darov v košarah in glinastih vrčih, da bi vse to žrtvovali v novem domovanju Erinij, v podzemski jami na obrobju Aten. V sprevod se zbera Atenine du-

hovnice in nosilke plamenic, na čelu spreveda gre Atena, ki se ji priključijo tudi sodniki. Vse se dogaja v spodobnem molku, ki ga zmeraj zahteva ritual; tudi ljudstvo mora molče opazovati pobožni sprevod.

Več kot očitno je, da se je med tem časom če spet znočilo, sicer ne bi bilo treba z baklami in plamenicami razsvetljevati poti do podzemskega bivališča na vzhodni strani Areopaga. Noč je bila od nekdanj časa dejavnosti Erinij, zato se je tudi tokrat, v tem njihovem poslednjem javnem sprevodu, stemnilo. Je pa opaziti pomembno spremembo: prometejski ogenj in podzemski temačnost sta stopila skupaj in se složno napotila na kraj, kjer bodo Erinije, zdaj preobražene v Evmenide, varno umaknjene pred očmi demokratične polis, čeprav bo po drugi strani njihova vloga še zmeraj usodna za tiste, ki jih ne bi spoštovali in jim prinašali darov. Vendar do odkritega spopada ne bo več prišlo:

"Me smo priseljenke vam,
in če skazovali boste
nam čast in dolčno spoštljivost,
bo naš blagoslov nad vami." (III, 1018 ss)

Njihova vloga bo predvsem ta, da bodo v podzemlju zadrževale vse, kar je negativnega in pogubnega, vse, kar pa bo prinašalo srečo, pa bodo pošiljale navzgor, v svetlobo dneva. Atena jim to naroči z besedami:

"odidite v dom svoj, jama podzemsko:
zadržite le-tam, kar je pogubno,
kar srečo prinaša, pošljite nam gor,
mestu na zmago!" (III, 1006 ss)

Naslov tretjega dela Oresteje je: Evmenide, vendar pa je prav na mestu, kjer naj bi Atena preimenovala divje Erinije, vrzel. V hipotezi gramatika Aristofana beremo, da je v tekstu Erinijam podelila ime Evmenide sama Atena. "Ker pa v tekstu tega imena ni, je bolj ko verjetno, da je izpadlo, in sicer prav na tem kraju, z imenom pa so bržda izpadla tudi navodila, kako naj se v prihodnje opravlja kult teh božanstev. V prevodu je vrzel deloma zamašena po smislu." (Sovre, 267)

Iz deklet, žena in svečenic v sprevodu je Atena izbrala tiste, ki bodo poslej služile Evmenidam:

"da opravljate vam bodo svete obrede,
a ne Erinijam, le Evmenidam:
ker milost izkazale ste Atenam
in spravo obhajate zdaj z ljudstvom mojim,
nosite to ime poslej za zmeraj!
Ti ljudstvo pa nikoli ne pozabi,
kaj jim dolguješ..." (III, 1027 ss)

Po tej "prekrstitvi", ki zmeraj nosi s seboj tudi notranjo preobrazbo posameznika, se je sprevod v globokem in svetem molku odpravil:

"globoko pod zemljo", (III, 1036) v pradavna brezna, kjer jih čaka čaščenje in svete žgalne daritve. Ob tem pa:

"Pobožno molči naj vse ljudstvo!" (III, 1039)

Čisto na koncu, preden je padel zastor, pa je ob soju gorečih bakel, najbrž tik pred vhodom v podzemsko votlino, morda ob zakolu žrtvenih živali, nenadoma prišlo do obrednega krika, h kateremu so ljudstvo pozvale Evmenidine duhovnice. Je ololygmos ali obredni krik potrdil radostno vest, da sta se za blagor Aten spravila olimpski Zevs in podzemška Moira, da sta torej ponovno stopila skupaj podzemlje in nebo, ali pa je bil to poslednji krik tisti hip še svobodne ženskosti, ki je na ta način manifestirala še edini preostanek svoje svobode? Tudi iz tega zadnjega ženskega krika ni jasno, ali je bila sprava dosežena ali pa je šlo le za varljivo soglasje?

Takoj pa je treba dodati, da je šlo pri tem ne le za spremembo v razmerju sil med Olimpom in podzemljem, kakor je to razvidno iz Heziodove in Ferekidove Teogonije, ampak tudi za spremembo očiščenja samega: iz nekdanjega ritualnega očiščenja, ki je bilo značilno za Erinije, smo prestopili v etično očiščenje, povezano z Evmenidami. To pa je preobrat, ki ga zaznamujeta tako epski kot tragiški žanr, preobrat, ki bo nekakšna predigra tistemu, kar je spočel prav Ajshil, tragiški žanr kot estetski fenomen, kjer ne bo več prostora ne za ritualno ne za etično in s tem kultno očiščenje, ampak le še za estetski doživljaj in za tragično katarzo.

Preobrazba Erinij v Evmenide zaznamuje prav to pomembno fazo v razvoju tragiškega žanra, kjer se počasi izgubljata ritualno in kultno oz. etično očiščenje, v ospredje pa stopata estetsko in tragično. Zdi se, kot bi Apolon in Orest, potem ko je bilo opravljeno Orestovo ritualno očiščenje, prestopila neposredno v območje estetskega in s tem tragičnega in se na ta način izognila z Evmenidami nastalemu etično-kultnemu očiščenju, kar je šele omogočilo atiško tragedijo in njene razvojne možnosti od Ajshila prek Sofokla do Evripida.

Oresteja je v Ajshilovem zapisu preskočila neposredno iz rituala v estetsko, pa čeprav je to zaznati šele v zaključnem prizoru, in na ta način sebi omogočila, da se je vse od začetka dogajala pred nami kot estetsko-tragični fenomen. Ajshil je torej zaslužen zato, da se je tragiški žanr šele zares vzpostavil, je torej res začetnik in oče tragedije, je pa hkrati že veliko pred Evripidom tudi njen grobar, saj je dopustil, da je kot nova vrst tragedija preskočila neposredno iz rituala v povsem novo območje estetskega. S tem ji je jasno začrtal pot, določil pa tudi svojo lastno usodo, ko je z izdajo Elevzinskega kulta nakazal meje kultnega v celoti, predvsem pa njegovo anahronost v območju estetskega. Ritualno je s tem izumrlo, kultno pa je bilo premeščeno v notranjost tempeljskih prostorov in ostalo dostopno le še izbrancem.

Vse to je mogoče sklepati iz zaključnega prizora Evmenid. Erinije so bile na zelo premeten način pregnane z javnih prostorov, trgov, polj in gorskih grebenov v temačno jamo, ki bo postala njihov tempelj. Nekdanje boginje maščevanje, ki so poznale okrutno gonjo žrtve po brezširnih naravnih prostranstvih, so bile zdaj strpane v temačno notranjost kultnega prostora, prostora, zamejenega z vseh strani in dostopnega le ljudem "dobre volje", pripravljenim na etično očiščenje svoje duše (ne pa več telesa kot psihofizične celosti, kot je bil to primer z Orestom). Zato je razumljiva Atenina zahteva, naj Evmenide še v podzemlju ločijo dobro od zlega, svetlo od teme in naj vse negativno zadržijo spodaj. Častilci Evmenid so bili pri kultnem opraviilu deležni le svetih "obhajil", ki so jih tudi poučili in se tako napolnili z bogom in etično prečistili, medtem ko podzemskih bogov ni bilo mogoče zaužiti, postali so torej "neužitni" in tako na diskreten način izrinjeni iz kulta Evmenid. "Pojavil se je pojem moralne čistosti in nečistosti; Erinije, ostudne boginje smrti, so se kot božanstva približevale bodočemu pojmu osebne vesti. Sam katarzični obred, ki je formalno še zmeraj vseboval svoj zunanji, fizični značaj (očiščenje s pomočjo vode, rastlin, bičanja, procesij itd.), je

razumljen tudi že v moralnem smislu. Vse bolj pridobiva kavzalni značaj: da bi odstranili pregrehe (nečisto), je treba postopati tako in tako." (Frejdenberg, 156) Erinije so držale svet v ravnotežju vse od začetkov sveta, prihajale so iz podzemlja in se vanj vračale, sklicujoč se na prastare vrednote, ki so uravnavale razmerje med dobrim in zlim. Atena si skupaj z Olimpom prav tako želi obdržati svet v novem ravnotežju, na novih temeljih, ki ne bodo več umazani s krvjo, ampak bodo temeljili v razumu, kar pa po drugi strani pomeni, da bodo brez korenin, brez pradavne zemeljske podlage, na kar nas mitska logika s svojo delitvijo na "zgoraj" in "spodaj" nadvse prepričljivo opozori. Moderni človek je obvisel v zraku, zgodilo se mu je tisto, na kar je opozarjal tudi Goethe, češ da imajo drevesa v zemlji tisto, kar ima človek v glavi. Človeku je njegove korenine spodkopal sokratični razum, ki je podvomil o vsem in s tem postavil človeka v območje negotovosti in avantur.

Samo na ta način in ob takšnem razumevanju preobrazbe Erinij v Evmenide je mogoče dojeti, zakaj k Evmenidam na Kolonu, kjer so imele svoj sveti gaj, ni smel vstopiti nihče, ki ni bil posvečen. (gl. Graves, 115 c.) Posvetitev pa je pomenila seveda le njegovo duhovno, ne pa tudi njegove fizične metamorfoze. Erinije kot nekdanje boginje telesne plodnosti so se bile prisiljene odreči telesnosti in fizičnemu sploh, če so hotele ostati in preživeti v mestni državi, ki je temeljila na moralnem zakonu in na osebni etični odgovornosti. Najbrž ni mogoče reči, da bi to ne bil njihov poraz, da bi ta njihov poraz ne bil razumljen kot zmaga mestne države, ki od starih oblik očiščevanja pristaja le še na kultno-etično očiščenje, za vsako ceno pa se bo skušala znebiti ritualnega in tudi s tragedijo pravkar porojenega estetskega očiščenja. Oba sta postala mestni državi sovražna in odvečna, zato si je bilo treba prizadevati za njuno iztrebitev in izničenje.

Z ritualom je bilo preprosto; Atena je Erinije potisnila na obrobje in jim samo na videz zagotavljala nadaljnji fizični obstoj njihove pomembnosti, v resnici pa je bil njihov kult stvar preteklosti, ki se ga državljanji polis večinoma ne bodo več udeleževali, sodne zadeve pa bo poslej namesto Erinij opravljal areopag. Doživele so torej svoje popolno funkcijsko izničenje, kar pa ne pomeni, da jim je bila odvzeta tudi njihova moč. Tega se je zavedala tudi Atena, zato jo je skušala kanalizirati in omejiti. Dejstvo je namreč, da je "med podzemskimi in olimpskimi bogovi ne le težko ali pa popolnoma nemogoče doseči soglasje". (Vernant, 26) Zato bi lahko rekli, da mukoma vzpostavljeno ravnovesje na koncu Oresteje ni spontano ravnovesje med starimi podzemskimi ženskimi in novimi moškimi olimpskimi bogovi, ampak umetno, civilizacijsko in kulturno ravnotežje sil, ki ga je s svojim dodanim glasom na areopagu vzpostavila Atena. Pri tem še zdaleč ni šlo samo za oprostitev Oresta, ampak za poskus umetno ustvarjenega ravnovesja, na katerem bo edinole lahko temeljila demokratična polis.

Veliko bolj, kot se je zdelo prvi hip, pa se je prav zato v polis problem zapletel s tragedijo in s tem z območjem estetskega sploh. Platonovo izganjanje pesnikov in najostrejša kritika tragedije je samo bled odsev tistega, kar se je s tragedijo zares dogajalo in jo končno prisililo k umolknitvi. Demokratična polis je priznavala samo območje političnega, medtem ko je območje etičnega, posebej pa še estetskega odrinjala na obrobja in ju s tem delala neučinkovita, čeprav ju ni mogla povsem uničiti.

Znova se moramo vrniti k prologu, k Pitijinemu historičnemu prikazu nastanka Delfov. Njegova tretja lastnica je bila boginja Fojba, ki je zasedla "hram sveti v sporazumu brez nasilja" (III, 5), kar pomeni, da je bilo s tem njenim nenasilnim dejanjem ukinjeno tudi vsakršno drugo krvavo nasilje iz matriarhalne preteklosti, kot je bil denimo tudi Pitonov umor. Tudi iz drugih mitologij je znan umor, ki ji je v obrambo device in matere treba streti glavo. Kot je bilo že ugotovljeno, se božanstva, ki so gospodovala temu preroškemu mestu, ki je hkrati tudi središče sveta, "delijo v dve med

seboj povezani skupini; na eni strani zemlja in njena hči Fojba, na drugi pa Temis (Red) in Fojbos, tako da se pri nasledstvu izmenjujeta divjina in civilizacija. Nazadnje pripade svetišče Fojbu, ki mu stoji ob strani Zevs, toda od Delosa do Parnasa ga popeljejo Atenci: spremili so ga 'Hefajsta sini, utrli pot mu zložno in ukrotili zanj pokrajino divjo'. (gl. III, 13 s) Prošnjaja, s katero se Pitija nato obrne na bogove in se konča, kot je običaj, s pozivom Zevsu, ki naj bo porok za novo uveljavljeni red, zelo očitno razvršča bogove v dve kategoriji. Na eni strani je Palas Pronaja - ta začenja vrsto, ki jo zaključuje Zevs, - na drugi pa so nimfe 'špilje korikajske, gnezdišča ptic' (gl. III, 22 f) - kjer si, kot pesnik dobro ve, rad odpočije tudi hrupni Dioniz, Dioniz 'Bromios' - reka Plejstos in zemljotresec Pozejdon." (Vidal-Naquet, 117)

Omemba Dioniza je v tem primeru vredna posebne pozornosti, saj je bil prav ta bog tisti, ki je obnorel menade, pretkano zabil v past Penteja in ga pustil zverinsko razčetrčiti. "Natanko tako smrt so namenile Erinije tudi Orestu. Že na začetku tragedije torej izvemo, da Zevs lahko vključni in obvlada svet divjine, ki pa zato ne preneha obstajati. Prehod se namreč zgodi nenasilno - to omogoči sodna razprava v Atenah. Vendar bi zanikati obstoj tega sveta pomenilo zanikati del resnice." (prav tam)

Torej gre le za umetno in skrajno približno ohranitev ravnovesja, s spodrezanimi temelji, zato obvisi v zraku in lahko vsak trenutek zgrmi na tla ali izbruhne iz podzemlja. Tako kot Zevs na civilizacijski ravni, je tudi Atena z ustanovitvijo areopaga na ravni mestne države vzpostavila umetno ravnovesje, ki je temeljilo na spoznanju, da je treba "znotraj človeške skupnosti nujno pustiti dovolj prostora mračnim silam, ki jih utelešajo Erinije. Philia, vzajemno prijateljstvo, in peitho, razumno prepričevanje, ne zadostujeta za združitev državljanov v harmonično skupnost. Mestna država predpostavlja posredovanje sil drugačne narave, ki ne delujejo z blagostjo in razumom, ampak z uporabo pritiska in strahovanja." (Vernant, 21) Le da sta zdaj ta pritisk in strahovanje, ki so ju prej uveljavljale Erinije, prenesena na s krvjo neomadeževani areopag, ki bo temeljil na dvoumnosti človeške govornice in s tem na več resnicah in več pravicah. Od govorniške spretnosti posameznika bo odvisno, katera od obeh resnic in pravic bo doživela poraz in katera bo zmagala, čeprav ne ena ne druga ne bosta imeli več trajne veljave. Je torej naključje, če je preimenovanje božanskih Erinij v Evmenide časovno sovpadla z ustanovitvijo človeškega sodišča "za vse čase", areopaga, v katerem je imel odločilno besedo človek, čeprav se je zdelo, da je bil Atenin glas odločilen. S tem premikom se nedvoumno pokaže prehod od božjega k človeškemu pravu, od soočenja človeka z bogovi k soočenju človeka s človekom. Kolikor je bil Ajshil ta premik še zmerom primoram prikazati tudi na bogovih in z bogovi, je to storil zato, ker ga še ni zmožal v celoti prikazati na ljudeh. Sofoklej in Evripid bosta to opravila že povsem zlahka in brez predsodkov.

Kaj nam v tem smislu pove primerjava Ojdipa na Kolonu in Evmenid oziroma kar Oresteje v celoti? Ojdip je na Kolonu v svetem gaju Evmenid opravil ritualno očiščenje svojega telesa, daroval pitne daritve in se pripravil za odhod na drugi svet. Vse skupaj naj bi se po Sofoklovi zamisli končalo spravljivo, na že uveljavljen teofanični način, v katerem naj bi sodelovali vsi navzoči. Ojdipovega odhoda s tega sveta pa v resnici ni mogel spremljati nihče, saj se je pojavila močna svetloba, pred katero si je moral z roko zastreti oči celo Tezej, ki je bil edini povabljen k pokopu. Ojdip je torej odšel kot Goldmannov skriti bog. Tik pred odhodom je Ojdip pokleknil:

"ter se z molitvijo obrnil k zemlji,
a hkrati k sedežu bogov, Olimpu." (Ojdip na Kolonu, 1654 s)

Svet je bil potemtakem spet sklenjen. Združen z bogovi podzemlja in Olimpa, je

Ojdip odmolil svojo molitev in odšel, ali v zemljo ali v nebo. Zaradi silne svetlobe ni bilo jasno, kam je odšel. Ker se je vse dogajalo v zaglušni tišini, tudi po zvokih ni bilo mogoče določiti smeri njegovega odhoda. Vsekakor pa je odšel v eno ali drugo smer, saj sta skupaj z boginjo Zemlje in Olimpom omenjeni obe. Kot rečeno, pa Ojdipovega odhoda nihče ni videl. Šlo je potemtakem za okrnjeno teofanijo, ki bi jo bilo mogoče v marsičem primerjati z Kristusovim vnebohodom.

Konec v Evmenidah je precej drugačen: vsi vse do konca spremljajo dogajanje, nihče ni izločen in nikomur zaradi slepeče svetlobe ni odvzet pogled. Dogajanje spremljajo tako sveta tišina na začetku kot obredni kriki na koncu. In Evmenide so se povsem zanesljivo vrnile v zemljo, k svoji veliki materi. Smer njihovega odhoda je bila torej še natančno določena. Le Oresta ni bilo več na sceni, saj je odšel tragičnemu in tragediji nasproti. Če je Orest na koncu Oresteje vstopil v tragedijo, je Ojdip na drugem koncu razvojnega tragiškega loka iz nje izstopil. Oresta ni zadovoljilo ne ritualno očiščenje s svinjsko krvjo in vodo, ne etično-moralno očiščenje v podzemskem hramu Erinij, ki se mu je spretno izognil, ne pravno očiščenje (oprostitvev) pred atenskim vrhovnim sodiščem. Ga bo očistilo območje estetskega v tragediji, kjer ga bo doletela tragična katarza. Je bila to zanj še edina možnost? S tem pa tudi možnost za nas, ki smo si prišli to tragedijo ogledat?

Razlika med Ajshilom in Sofoklom je torej v naštetih elementih tišine in znane oz. neznane smeri oddhoda, kar pomeni, da se tragedija vse bolj oddaljuje od ritualnega in se predaja prihajajočemu estetskemu, kjer stvari postajajo poljubne, naključne, nedoločene, nejasne, spremljati pa jih je mogoče le v tišini. Tezej je bil estetski ogledovalec Ojdipovega odhoda, atensko ljudstvo si stvari še lahko ogleduje na ritualni ravni. Tragedija pa nezadržno drsi navzdol, v svoj lastni konec, ki se je moral končati, še preden se je sploh dobro začel.

Seveda pa tudi z Evmenidami ni vse tako zelo preprosto, kot je stvari predstavil Ajshil. Po izročilu so Atenino ponudbo sprejele samo tri Erinije, ostale pa so še naprej preganjale in zasledovale Oresta. Spet drugo izročilo zanikuje kakršnokoli zvezo Evmenid z nekdanjimi Erinijami. Kot kaže, je Erinije z Evmenidami poimenoval sam Orest, ko jih je po letu dni z darovanjem črne ovce na Karneji le uspel pomiriti. V ahajski Kerini je pred koncem življenja sezidal Erinijam svetišče. (gl. Graves, 115, c.)

Pomembno pa je seveda nekaj drugega. Erinije so, tako kot Atena, device in s stališča porajanja novega življenja sterilne. Umaknjene na obrobje, so zagotavljale obnavljanje življenja, četudi sicer zavitega v etično prenovitev in spolnitev posameznika. To seveda ni bilo dovolj. Ponujena rešitev v "spravnem" koncu "vzpostavlja poroko kot institucijo, ki nadzoruje seksualnost in zagotavlja plodnost, medtem ko hkrati podpira zagotavljanje inherentne podreditve ženske moškemu. Zato je ženska dominantnost paradigmatsko izražena z odnosom mati-otrok, - konkretno v Oresteji s smrtjo Ifigenije kot motivom za ženski napad na moškega in na splošno s fizično odvisnostjo moškega otroka od odrasle ženske. Za moško dominantnost pa je paradigmatska patriarhalna poroka, vključno s primatom vezi oče-sin v patrilinarnem nasledstvu in s primatom moškega v politični sferi." (Zeitlin, 140)

Negativno devištvo Erinij in pozitivno devištvo Atene s sodelovanjem vzpostavita red, kjer ne bo neplodnosti, bo le v zakonske okvire mestne države zamejena rodovitnost. Ginekokratični Klitajmestrin poskus po obnovitvi matriarhalne situacije, ki pa je za razliko od domnevno pravega matriarhata predvideval izločitev moške substance, je doživel svoj poraz. Moderna polis kot pravna država bo poslej garant za to, da se kaj takega ne bi več ponovilo. Pri tem pa je padlo v pozabo mitološko sporočilo, da se je svet spočel na partenogenetski način, pa tudi to, da je šele ob uničenju htoničnosti, čemur epski in tragiški pesniki posvečajo tolikšno pozornost, nastopila možnost za

brezplodno moško posnemanje te prvotne partenogeneze. Kot izrazito patriarhalna je bila grška "pozna" mitologija obsedena z moško prokreacijo in dominacijo. Nasilno se je polastila ženske reproduktivnosti, in to ne le v dvakrat porojenih Ateni in Dionizu, ampak že veliko prej, ko se je Uran polastil Gajinega rojevanja iz nič in začel tudi sam ustvarjati iz semena svojih ločenih genitalij. Afrodita kot garant in temelj biseksualne ljubezni, je torej vzniknila iz bistva moškosti. Prav tako je Kronos posnel nosečnost in pogoltnil svoje otroke, nato pa jih bil prisiljen izpljuniti. Zevs je storil še korak naprej, saj je požrl mater in rodil Ateno. S tem dejanjem je bil šele dokončno obvladan iracionalni svet podzemlja, to pa tako, da ga je z nenasilnimi sredstvi, ki jih v pravni državi predstavlja sodišče, odrinil na obrobje; ni ga torej uničil, le neprestano ga je nadzoroval.

Ne gre pa spregledati dejstva, ki smo ga na začetku naših razmišljanj precej brezbrizno obšli, vendar ne zato, ker se ne bi zavedali njegove teže, ampak, da bi ga lahko na koncu tem bolj silovito poudarili in s tem pokazali na njegov izjemen pomen. Gre namreč za to, da je moško posnemanje partenogeneze položeno že v samo izhodišče Oresteje; ali še natančneje: da se je Ajshil lotil te problematike prav na primeru Atridov, ki so vse od Tantalov zaznamovani z dedno krivdo. Tantalov zakol sina Pelopsa je samo Demetra razumela kot vegetacijsko žrtev mladeniča, medtem ko se ostali bogovi niso dotaknili njegovega skuhanega telesa. Že pri Atrejevem zakolu Tiestovih sinov pa gre za njihovo použitje, ki mu sledi izbruhanje. Torej natančno tako, kot v mitu o Kronu, ki je požrl in izbruhal Rejine otroke. Ginekokratski miti o Lemnoškankah in Amazonkah so potemtakem zasenčeni v atridskem mitu kot ponovnem udejanjenju prvotne moške partenogeneze kot konkurenčne oblike matriarhalni ženski fertiliteti. Na ta način je Ajshil že na začetku pokazal na rešitev, ki se bo zgodila šele ob Orestovi obsodbi in ob njegovi nenavadni oprostivni. Tudi pri Ajshilu nobena stvar ni prepuščena naključju.

Spravljalnost zadnjega prizora je tako le v hoteni in na groznji pred sodnim pregonom utemeljeni lojalnosti posameznikov v novi bratski državljanski skupnosti, ki je "uspešno" zamenjala stari, nepredvidljivi htonični svet. "Zamenjava vojskovanja s sodiščem, nasilja s pravom nakazuje evolucijo in nudi novo paradigmo za pomiritev sovražnosti." (Zeitlin, 136) Vendar pa bodo v zgodovinski izročeni svetu ženske zmeraj v ozadju, na obrobju, odgovorne za rojevanje in plodnost, v ospredju in javno pa bodo moški. Konec Oresteje potemtakem nikakor ni spravljal, ampak tesnoben, saj ni zmagovalcev in poražencev. Grki so o teh stvareh vedeli že vse.

Opombe:

III, 720.: gre za Ajshilovo Orestejo v Sovretovem prevodu (Ljubljana, 1963), in sicer rimska tri označuje Evmenide, številka pa verz.

Graves: Robert Graves, *The Greek Myths*, Middlessex, 1972.

Vernant: J. P. Vernant, V. Naquet: *Mit in tragedija v stari Grčiji*, Ljubljana, 1994.

Vernant SH: J. P. Vernant, *Začetki grške misli*, Ljubljana, 1986.

Vidal-Naquet: P. Vidal-Naquet, *Črni lovec*, Ljubljana, 1985.

Zeitlin: Fromma Zeitlin, *Igrati drugega: gledališče, gledališkost in žensko v grški drami*; gl. *Ženska v grški drami*, Ljubljana, 1993.